तस्माभेवेदिमकथं नचेतिसूत्रेभाष्ये नचैवंसंज्ञानानियमस्यस्याच्चकार्यंतत्रानेनेतं
भजंनद्यमनादेवेतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगासंगतिः नचैकत्रत्रापिविद्धितामावानकिं
नभिन्नभिन्नौयतनच्छत्रौभिन्नभिन्नेनैवरूपेणउद्दिश्यतनमपदार्थेयरामर्षाकावितिसत्र
संकेकाव्यवस्थाशेस्कृतं केचित्तसाहूत्वायवञ्चितनतपदेमिवीसाद्विवर्चौमि न
हुंनीतिदिक्तत्रयस्त्रीयमयादीनामर्थानिसूत्रेने नत्रटावादयः स्त्रीत्वस्यद्योतका
नतुवाचकाः अतएवनस्यचतदर्थेनवजातादिमतिविशेषणत्वेमान्वयः स्त्रीप्रत्य
यास्त्रुद्योतकाः लिंगस्यचप्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेवनात्रआहमणः किं तत्रा
त्रलीस्यादेषुत्वबाधकप्रदाभावेननतद्दोधाउपपन्नः ब्राह्मणादिपदात्वजातादे
वोक्तत्वात् यत्तनचप्रातिपदिकार्थएवस्त्रीत्वम् ३४

दू॰

द्वं अस्य प्रमाणं नियतत्वं एव लिंगभानेन तन्नामार्थयोगपल्लवीनम् । कांचित्तं शास्त्री
स्यादेः शुल्वा दवैधादिनिवाच्यम् । उकम् घुस्नशांशुल्वस्य शातिपदिकार्थत्वेष्य
नं शांशाशातिपदिकानां स्त्रीत्वाद्यर्थकत्वेऽप्येरवानुल्लापवेनास्थीपत्तांश्रमयानां

५० पा

तदर्थकल्पनांडैचित्यात् । अत एव स्त्रीत्वस्य गृहाय शातिपदिकार्थे निरूढे लिंगग्रह
णं कृतम् । अस्मद्याशातिपदिकार्थैक्वनं तमोवेन द्रष्टकाजउपादानानुपपत्तेः क्व
चित् स्त्रीप्रमयः आर्यात्वेन विशेष्यतया बोधयति शूद्री सादेः भार्यात्वं संबंधविशे
षः तत्रैव निरूढलक्षणत्वेन प्रहणात्तत्वयः स्त्रीत्वं च योनिमत्त्वं वृद्धा वीणादेवत्तादि
परे च स्त्रीप्रमयानार्थबोधकाः तत्र घटकुमर्थयोनिमत्त्वस्त्रीत्वस्य योग्यतयानत्वया

५॰

2

दित्याहुर्गङ्गाधरादयस्तन्न श्रीरित्यादौ स्त्रीत्वस्याभावेपि स्त्रीत्वस्य प्रतिपादक
मानाभावादपि प्रतीतिस्तत्स्यापि स्त्रीत्वार्थकत्वे प्रत्ययस्य च विपरीतगौरवापत्तेः किञ्च स्त्री
प्रत्ययादीनां स्त्रीत्वार्थकत्वे न च स्त्रियामजिति स्त्रियामजिति विहितेत्याङ्कोपश्रीत्यादौ
कार्थानामप्रयोग इति ङीप्रसङ्गात् अपि च जेत्यादौ स्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष
णत्वेनान्वयो न स्यात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् न चेष्टाप
त्तिः दारादयः स्त्रीत्वं विशेषणतया बोधयन्तीति स्वग्रन्थविरोधात् स्त्रीत्वविशि
ष्टाः ऽङ्गेत्यनुभवविरोधाच्च लिङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानत्वेन नन्तस्यैवाचकत्वसाध
कोत्यामानवैयर्थ्याच्च यदपि मृङ्गीत्यादौ भार्यात्वेन बोध इत्यन्यस्तदपि न

नहितत्रभार्यात्वेनैवबोधः अपितुकन्यात्वेनापितद्योगसंभवाच्चाविशे

षात् यदपिचयोनिमत्वंस्त्रीत्वमित्युक्तम् तन्नदेवतासु किमिदंस्त्रीत्वंस्त्रि॰

सू॰ यामित्यत्रविवक्षितमुतपुंस्त्रीयम् नाद्यः एवंद्वय्वीसादौयोनिमत्वस्त्रीत्वा

५१ भावेनस्त्रियामितिचिह्नस्यविहितटाबादीनामनुपपत्तिप्रसंगात् दारशब्देना

दशब्दौ पुंस्त्वेनतत्तुत्वनिप्रसंगाच्चनान्त्यः एवंद्वय्वीसादयनत्वयादिमन्नखोत

२ शब्दविरोधात् किन्तुटाबादीनामनर्थकत्वकल्पनमनुचितमेवसम्भवेऽर्थे

साधुत्वेशाब्दसाधुत्वस्याप्यमाप्तत्वमितिमायात् वैयाकरणैस्तुलिंगपदव्युत्पत्तिका ५१

र्यविशेषणस्त्रीत्वमेवलिंगंप्रदीयते यत्तुतत्रलौकिकेसंभवेपुंस्त्रीयत्वंतन्तःसं

सम्भाषणेन प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च वर्त्तते पुनः तत्सत्यं सप्तमो लोकस्तस्मादूर्ध्वं न विद्यते
एतद्देवनस्नानकर्म्मनिष्ठैस्त्रिदण्डिभिर्यतिभिर्वीरादि मार्गोपासिभिरनुविश्यत इति अत्रच स्वर
म्मेनोक्तं तद्ब्रह्म इति प्रत्यवायपरिहाराय प्रतिष्ठा इति ओंकारणप्रयोगः अथवा भूरादिसप्त
लोकानां विशेषणत्वेन ओंकारः सन्नेते निर्दिष्टाः ओंकारस्वरूपात्मेसप्तलोका इत्यभिप्रायः एवम्
रूपप्रकारेण तस्यादित्यदेवतात्मस्वरूपस्य भर्गस्य तथाविधप्रभावमुपदर्शयितुमिदानीं तस्ये
वोक्तपक्षप्रतिपादनाय शिरोमन्त्रप्रयोजनमाह पुनरपि किंभूतो सौ भर्गः ब्रह्म ब्रह्मस्वरूप
इत्यर्थः भर्ग एव परमात्मभूत इत्यभिप्रायः तथा च योगियाज्ञवल्क्यः आदित्यो ब्रह्मेति
श्रुतिषु बृहदुपनिषत्सु च छान्दोग्ये बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैव च ईश्वरं पुरुषाख्यं तु सत्य
धर्म्माणमच्युतं भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञं तं यज्ञात्मानमश्नुते सावित्राणाम् सहस्ररश्मिरेवा
त्र परमात्मा प्रजापतिः आदित्यस्तत्त्वतो भविष्यपुराणे तस्मादतः परं नास्ति न भूतं न भ
विष्यति अयं वेदेषु सर्वेषु परमात्मेति गीयते तथा विष्णुधर्म्मोत्तरीयप्रथमकाण्डे वज्रप्र
तिमार्कण्डेयवाक्यं रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः तेजोमध्ये स्थितं सत्यं सत्यम

ध्येयोऽस्ति तोच्युतः अंगुष्ठमात्रपुरुषः पूर्वमेव समयोरितः शंकरेण तथा दृष्टः प्रभवः सर्वतेजसां
सवितुर्भुवनाधारो यस्येदं सकलं जगत् वरेण्यं तत्सवितुर्भर्गो वरं वर्यं तु योगिनां ध्येयं वरं तद्
दृष्टं वहिरं तत्र पादयेति प्राणिनां हृदयांतरवर्ती यो जीवात्मा सोऽसौ भर्ग एव तथा योगियाज्ञवल्क्यः
आदित्यांतर्गतं यच्च ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं हृदये सर्वभूतानां जीवभूतः स तिष्ठति तथाह योऽग्नि
तपति त्वेषः वाह्ये सूर्यः स चांतरे अग्नौ वा धूमके त्वेषः ज्योतिश्चित्रतरं चयत् हृदयाकाशे च
यो जीवः साधकैः रूपवर्ण्यते स एव वादित्यरूपेण वाह्ये नभसि राजते पुनरपि किं विशिष्टोऽसौ न१
ब्रह्मस्वरूपो भर्गः ज्योतिः तेजःस्वरूपः मणिपाषाणधातुप्रभृतिषु स्थावरेषु च स एव
तेजोरूपेण वर्तीत्यर्थः तथा च योगियाज्ञवल्क्यः पाषाणमणिधातूनां तेजोरूपेण सं
स्थितः पुनः कीदृशः स एव ब्रह्मस्वरूपो भर्गः रसः तृणवृक्षौषधिषु च स एव रसस्वरू
पेण वर्ततीत्यर्थः योगियाज्ञवल्क्यः वृक्षौषधितृणानां च रसरूपेण तिष्ठति अयमभि
प्रायः जंगमेषु देवगन्धर्वासुरनरोरगपशुपक्षिकीटादिषु तावदंतश्चरतया ब्रह्मस्वरूपोऽसौ
भर्गो विद्यमान एव ये च स्थावराः पाषाणमणिधातुप्रभृतयः तेषु मूर्त्तो स एव भर्गः प्रा॥

वतेजो १

राम. २

न्निषिंचेत् दर्भैर्मंत्रेण वा पुनः राजते मनसा याति सुवर्णे रत्नविनिर्गतं तिलेषु तत्त्वाणन्तु छेन्नलाग्रेन
विसृष्टेन ततः दर्भैः सप्तमूलैर्गमंत्रयुक्तं तदद्वयं शंखः हेमेन सहयद्दत्तं क्षीरेण मधुना सह तदप
त्ययनां याति पितॄणां तु तिलोदकं तथा सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनोदुंबरेण वा खड्गपात्रेण वा शंकुना
वापि उदकं पितृतीर्थस्पर्शनं अत्र शंकुनेति खड्गपात्र नाशक्तौ अविशुद्धेनाप्रच्युतेन खड्ग
उकेनेत्यर्थः योगियाज्ञवल्क्यः यद्युद्धृत्य प्रसिंचेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले अतोन्यथा तु सव्येन तिला
न्याह्यो विचक्षणैः दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिंचेद्यथाविधि दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थस
मीपतः अत्र दक्षिणेन तु गृह्णीयात् दक्षिणे जलं गृह्णीयादित्यर्थः तथा च श्लोके स्व तर्पयेद्देवान्मनुष्या
न् शवलैस्तिलैः पितॄन् संतर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयन्सर्वदा द्विजः तथा देवतर्पणविधौ ब्रह्माद्यान् पवी
ती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान् अत्र कायतीर्थं प्राजा
पत्यं मनुः उद्धृते दक्षिणे पाणा उपवीत्युच्यते द्विजः सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कंठस
ज्जने देवा दितीर्थान्याह याज्ञवल्क्यः कनिष्ठा देशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च प्रजापतिपि
तृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् देवादिकर्मसु कुशव्यवस्थायामपि उपितृयज्ञब्राह्मणं अग्रमे

दध्यात्

शूलकेन द

शिव

णः कुर्वन्नविघ्नमेतद्धि भर्त्सितिः विष्णुः स्नात्वा तु स्वार्द्रवासा देवपितृतर्पणमंभःस्थ एव कुर्यात् तर्प
णविधौ शातातपः तर्पणं तु परिवर्तितवासा चेत्तीर्थतीरं गच्छतीयं योगियाज्ञवल्क्यः यत्राशुचिस्थ
लं वाप्यादुदके देवताः पितॄन् तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितं सुमन्तुः जलार्द्रवासा स्थलगो
यः प्रदद्याज्जलांजलीन् वस्त्रनिष्पीडनं नैव नाग्रपवार्ष्णपि वर्तते शंखः नोदकेषु न पात्रेषु नक्रुद्धो नैक
पाणिना नोपतिष्ठति तत्तोयं यदन्नं भूमौ प्रदीयते शंखलिखितौ नेष्टकाचिते पितॄन्न तर्पयेत् वापीतडा
गोदपानेषु सप्त पंच त्रीन् पिंडान् उद्धृत्य न तर्पयेत् अत्रापवादः स्नानार्थिना स्नानकरणपूर्वकाल
एव ते पिंडाः समुद्धरणीयाः स्नानाशक्तेन तर्पणमात्रार्थिना पिंडानुद्धृत्य तर्पणीयं मार्कंडेयपुरा
णे यन्नस्वदायचोत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजं तन्नदुर्ध्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि सुमन्तुः आका
शे च क्षिपेद्वारि जलस्थो दक्षिणामुखः पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणां कृत तथैव च यमः त्रीन् त्रीन् जलांज
लीन् दद्यात् उच्चैः उच्चतरं ततः गोशृंगमात्रमुद्धृत्य सजलं सप्तधे जलं क्षिपेत् शंखः विना रूप्यसुवर्णेन
विना ताम्रतिलैस्तथा विना दर्भैश्च मंत्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते सौवर्णरजतताम्राणां च खड्गेनोदुंबरेण च
दत्तमक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकं मरीचिः तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितं तदभावा

वामनः ५ णः प्रज्ञास्ती० प्रासः प्राद्धः ६ वृत्तिरस्या० वार्तौः ७ उरचू दंताउन्नताअस्य संतीति दं
तुरः ८ नयप्यामध्क अस्यास्तीतिमधुरः वयप्या केशाअस्यसंभीतिकेशवः वलचयप्यारजोऽस्या
स्तीति रजस्वलाइनिर्यप्यायपोऽस्यास्थी स्तीति यप्रास्वी मायावी मेधावी स्रग्वी पुसूयप्या ऊर्णाऊ
स्यास्तीति ऊर्णायुः ग्मिन्यप्यावागस्यास्तीति वाग्मी अलचयप्यायोवक्रसंमतं भाषते
सवाचाटइनिर्यप्या फलान्यस्य संति इति फलिन वर्हिण आरकन्यप्याभ्वंगमस्यास्तीति भृं
गारकः वंदमस्यास्तीति वृंदारकः आलुचूयप्या शीतंन सहते शीतालुः न उष्णालुः वलो
यप्या वलंयप्या न सहते ति वल्लुलः ऊलोयप्या वातानां समूहो वातूलः अण्यप्या
वशिष्टस्यापत्यं वाशिष्टः जनपदोऽस्य निपासः सजानपदः व्याकरणमधीते वेत्ति

हा॰ का॰ वा वैयाकरणः क्रममधीते वेत्ति वा क्रमकः पदकः खञ् यथा प्रियं मूनां भवनं क्षेत्रं प्रियं
॥६॥ गवीनं मौहीनं कौद्रवीणं अञ् यथा पं चालस्यापुमान् पां चालः वैदेहः इञ् यथा दक्षस्य
स्यापत्यं पुमान् दाक्षिः फक् यथा नडस्यापत्यं पुमान् नाडायन गंगाया अपत्यं गांगेय
वनतेयः आजैमेयः एरक् यथा चटकाया अपत्यं चाटकैरः एरक् गोधाया अपत्यं पुमा
न् गौधेयः आरक् यथा गोधाया अपत्यं गौधारः घ यथा क्षत्रस्यापत्यं पुमान् क्षत्रियः
ख यथा कुलस्यापत्यं पुमान् कुलिनः ण्य यथा कुरोरपत्यं पुमान् कौरव्यः यञ् यथा म ॥८०॥
द्व ङ्गिभवो मर्द्धन्यः उरस्यः पत्य इन यथा उद्गतो गंधो यस्य स उद्गंधिः पूतिगंधिः सुगंधि इतच् ॥६॥
यथा कुसुमानि यस्य संजातानि सः कुसुमितो वृक्षः अनङ् यथा पुष्पमेव धनुर्यस्य सः पु
॥ पुष्पधन्वा ॥ राम श्री राम

ध्वट खदू धोयस्याः सापटोघ्नी चं चूपयपप्या केपो नावित्तः केपाचंचूः चरणप पथ्याद
र्पेणवित्तैः दर्पचरणः इष्ठन् पप्या सर्वेषामतिशयेन प्रियप्रेष्ठः श्रेष्ठः वरिष्ठः वर्हिष्ठः ग
रिष्ठः वर्षिष्ठः द्राघिष्ठः स्थविष्ठः ईयसुन् पप्या सर्वेषामतिशयेन प्रियः प्रेयान् गरीयान्
लघीयान् द्राघीयान् क्षोदीयान् तरपप्पा अनयोरतिशयेन कुमारः कुमारतरः त
तमप् अयमनयोर्यथ्योरतिशयेन पटुः पटुतमः कल्पप् ईषद समासे इद्रः इद्रकल्पः देश्यः
ईषदसमा० पर्वतः पर्वतदेश्यः देशीयर् ईषदसमा० राजा राजदेशीयः जातीयर् पटुप्रकारः
पटुजातीयः द्वयसच् ऊरुः प्रमाणमस्येति विरोद्वयसं मात्रच् ऊरु ऊरुप्रमाणमस्य० ऊ
रुमात्रं दघ्नच् जानुप्रमा० जानुदघ्नं तयप् पंचावयवा यस्य सैन तत् पंच तयम्

५

हा०य०। ठक् द्वारे नियुक्तः द्वारिकः मुष्टिना जयति मौष्टिकः दध्ना संस्कृतं दाधिकं

का० का। मरीचनस० मारीचिकं इति सामान्यावृत्तिस्तद्धितः अथाव्ययसंसं। ज्ञास्तद्धिताः

॥७॥ २ नसुल्· त्रल्· अधुना इदानीं दाम् र्हिल्· ह· अनच्चा थमु १० अस्ताति थमु उन

अरिङ् समसन १५ एध्याचि राध्यासु अनुसुच अति २० रिन रहिष्ठानिल् एनप

आसु आहि २५ धा धमुञ् धमुङ्० राधाङ्· आमर २० इति त्रिंशत्प्रत्ययाः नसुल्

यथा यस्मात् घन: ततः परतः आदितः त्रल् तस्मिन् तत्र अत्र अधुना यथा कृ०

ऽस्मिन् काले ऽधुना इदानीं· अधुनास्मिन् इदानीं दा सर्वस्मिं० सर्वदा सर्व ॥७॥

स्य सोवास र्था दा र्हिल् तस्मिन काले तर्हि ह अस्मिन् इह कु ह अनक सि० क